کورد لە «ڕۆسلاڤڵ»*

سڤێتلانا کوورتساپۆڤا
وەرگێڕان: مەنسوور سدقی

لە کتێبە ناسراوەکەی «س.س. ڕاکۆچێڤسکی» بە نـاوی «ئەزموونی کۆکردنــەوەی بابەتە مێژووییەکانی شـاری ڕۆسلاڤڵ» ئاماژە بە بابەتی «دیلە تورکەکانی کوردســتان» کراوە. نووســەر لەم بابەتەدا باسی لەخۆبوردوویی ئــەو دیلە کوردانە دەکات کــە لە ڕووداوی ئاگرکەوتنە کارەســاتبارەکەی ئەم شارە لە ١٨ی جوولای ســاڵی ١٨٥٥دا، چالاکییان نواندووە.

هەڵبــەت نووســەری ئەم وتارە باســی چۆنیەتیــی پەیدابوونــی ئــەو پاڵەوانــە ڕۆژهەڵاتییانــە لە قووڵاییــی وڵاتی ئێمەی نەکردووە. دیارە ئەم بابەتە تەنیا ســەرنجی منی بــۆ لای خــۆی ڕانەکێشــاوە، بەڵکوو مێژوونــووس «ئــا.ف. گاڤریلێنکۆڤــا» هەر لەو ســەردەمیدا، بــەدوای بابەتەکەدا چووە و لێکۆڵینەوەیەکــی کــورت، بــەڵام زۆر سەرنجڕاکێشــی بڵاو کردووەتــەوە. «ئا.ڤ. تیخەنۆڤ»، مێژوونووسی «سمۆلێنسک»یش گرنگییەکی زۆری بە «دیلە تورکەکان» داوە. بەپێی هەندێک سەرچاوەی مێژوویی دیکە کە لەســەر ئەم پرسە بەدەســتم کەوتوون (هــەم فەرمی و هەم تاکەکەســی)، منیش ویستم بەم ئاراستەیە بدوێم.

لە میانەی شــەڕی «کریمە» لە ساڵانی ١٨٥٣-١٨٥٦دا، لە کەنار نەیارانی ئینگلیزی، فەرانسەیی و ســاردێنیایی[١]، تورکەکانیش بەشداری شــەڕ بوون. بەشــێک لە خاکی دەوڵەتی تورکــەکان (هەروەها دەوڵەتەکانی عێراق و ئێران و سووریا) کوردستانە و کورد دانیشتووی خۆجێیی وێندەرێیە. هەندێک لە دیلەکانی شــەڕی عوسمانی، کورد بوون و پەرتەوازەی «ڕۆسلاڤڵ» کرابوون. چیرۆکی من باسی ئەم ڕووداوە دەکات.

بەهــۆی ژمارەی زۆری دیلەکانی جەنگ کە لە قۆناخی ســەرەتایی جەنگی کریمەدا لە ڕووســیا ڕاگیرابوون، «نیکــۆلای یەکەم» لــە مانگی نۆڤەمبەر-دیســەمبەری ســاڵی ١٨٥٣، لە ڕێگەی وەزیری جەنگەوە، یەکەم فەرمانی ســەبارەت بە شوێنی جێگیرکردنی هەمیشــەیی دیلەکان دەرکرد، کە بەناوی «ڕێوشــوێنی تایبەت بە دیلەکان» لە ١٦ی مارسی ســاڵی ١٨٤٥ پەســند کرا. بەپێی برگەی ٢٣ی پەســندکراوەکە ئەم شارانەی خوارەوە بۆ شوێنی نیشتەجێبوونی دیلەکانی جەنگ دەستنیشان کران: «تولا»، بۆ فەرماندە و ئەفســەرانی پلەبــەرزی بەرەگەز تورک و موسڵمان؛ «ئۆرێل»، بۆ موسڵمانە پلەنزمەکان؛ «کوورسک»، بۆ کریستیانە پلەنزمەکان.

لە سێپتەمبەری ساڵی ١٨٥٤دا، دەست بــە جێبەجێکردنــی بڕیارەکە کــرا. یەکەم دەســتەی دیلە تورکەکان (پلەنزمەکان) کە ژمارەیان ١٠٤ کەس بووە لە ٢ی فێبریوەری ساڵی ١٨٥٥ لە شارستانی «ڕۆسلاڤڵ» سەر بە پارێزگای «سمۆلێنسک» جێگیر دەکرێن. لە ٨ی مارچیشدا دەستەیەکی ٦٣ کەسیی سەربازی تورک کە لە شەڕەکانی دەوروبەری «ئەلێکســاندرۆپۆل»[٢] بــە دیــل گیرابوون، ڕەوانەی «ڕۆسلاڤڵ» کراون.

زانیاری ســەبارەت بە دیلــە تورکەکانی شــەڕ، تەنیا لــە بەڵگەنامــە فەرمییەکاندا نەنووســراون، بەڵکوو ڕۆژنامەی «ســێڤرنایا پــچلا» لــە ســاڵی ١٨٥٥، وتارێکــی «ک. میکێشــین»ی بە ناوی «کورد لە پارێزگای سمۆلێنســک» بڵاو کردووەتەوە کە نووسەر بەگوێرەی زانیاریی ناســیاوێکی لە شــاری «ڕۆسلاڤــڵ»، باســی ژمارەیــەک دیلــی تورکــی کــردووە کــە «پاش «کارەســاتی باشکەدیکلەر»» لەم شــارە جێگیر کراون (لە شــەڕی گونــدی «باشکەدیکلەر»[٣]دا، پتر لە ٦ هەزار سەربازی تورک کوژرابوون). وتارەکە خێرا لە ڕۆژنامــەی «فەرمانگەکانی پارێزگای سمۆلێنســک»دا (ســاڵی ١٨٥٦، ژمارە ٢) دیسان بڵاو بووەتەوە. نووسەرەکەی مامۆستا «کۆنستانتین ئۆسیپەڤیچ میکێشین» لەدایکبووی ساڵی ١٨١٨، ڕەنگە برای «م.ئۆ.

میکێشین» بووبێت کە یەکێکە لە هاوشارییە بەناوبانگەکانمان لە بواری پەیکەرسازی و کەلتووریدا.

لێرەدا بەکورتکراوەیی زۆربەی نیوەرۆکی ئـەم وتارە کـە ئێمـە دەگەڕێنێتـەوە بۆ ڕووداوەکانـی ١٦٦ سـاڵ پێش ئێسـتا[۴]، دەخەمە بەر دەسـتی خوێنەرانی ڕۆژنامەی «ڕۆسلاڤسکایا پراڤدا».

شەڕی «باشکەدیکلەر»

١٩ی نۆڤەمبەری ساڵی ١٨٥٣

نووسەر: «ب.پ. ڤیل‌لیڤاڵدە»

«پێویسـت بوو هەموو هاووڵاتیان بە چاوی خۆیـان ئەو چارەڕەشـانە ببینـن کە بە چ سەروسـەکوتێک گەیشـتنە شـارەکەمان. زۆربەیـان کـوردن»، واتـە دانیشـتووانی ئاشووریای کەونارا کە لە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلـە هەڵکەوتووە. «کوردەکان لە جێگەی مێزەر، بە هەندێک پەڕۆ و پاڵ سەری خۆیان داپۆشـیبوو، بە دەموچاوێکی ڕەشهەڵاتووی وەک قیر، پتر وەک دەرۆزکەرانی بێخانومان دەچوون، نەک جەنگاوەرانی دەروازەی باڵای بەکەبکەبـە و دەبدەبە. خانوویەکی گەورە بۆ مانەوەیـان تەرخان کرابوو کە بەپێی داب و نەریتی گەلانی ڕۆژهـەڵات، لە ژوورەکانیدا ڕاخەری ئەسـتووری حەسیریی بۆ دانیشتن ڕاخرابوون».

سـێ ڕۆژ دواتر «ناسـیاوێکی خەڵکی ڕۆسلاڤـڵ» سـەردانیان دەکات و دەگـەڵ زۆربەیان ئاشـنا دەبێت. «زۆربەی کوردەکان باڵا بەرزن، جەسـتەیەکی ڕێکوپێکیان هەیە بە شـانێکی پان، بـەڵام کەمەریان باریکە، سـیمایەکی ڕێکیان هەیە و زۆربەیان خوێن شیرینن».

لە باسـکی چەپی زۆربـەی کوردەکان «ودمێکـی لـێ بەسـتراوە کە لە شـەڕدا ڕێگری لە کوژرانیـان دەکات»[۵]. کوردێک گوتوویەتی، تورکێک ٨٠٠ «پیاتر»ی پێ داوە (بەرامبەرە بـە ٤٠ ڕووبڵی زیو) بەڵکوو لێی بکڕێـت، بەڵام کوردەکە پـێ گوتووە «ژیان بەنرختـرە لە پارە». زۆربەیان بە بەرۆکیانەوە لە جزدانێکـی چەرمیدا، قورئانیان پێ بووە. قورئانەکە بریتـی بووە لە کتێبێکی بچووک کە لەسەر لاپەڕە ڕەنگاوڕەنگەکانی بە ڕەنگی زێڕین، یاساکانی محەممەدی لێ نووسراوە. «لەسـەر هەندێک لـە لاپەڕەکانـی، لێو و چاوی محەممەد کێشـراونەتەوە. کوردێک لە جزدانەکەیدا قورئانێکـی دەرهێنا کە لە کاغەزێکی مۆمیدا پێچرابـوو». ئێنجا چەند جارێک «بەتایبەت لێـو و چاوە زێڕینەکانی محەممـەد مـاچ دەکات». جگـە لەوەش هەموویان تەسبیحێکیان پێ بووە، کاتێکیش لە گفتوگۆی گشـتیدا بەشدارییان نەکردبا، بـەردەوام خەریکـی گێڕانـی تەسـبیح و چرپاندنی نزا بوون.

«پاییز بـوو. بەفـر دەبـاری، دیلەکان [کوردەکان] دەرکەوتنە سـەر شەقامەکان و دەگەڵ نەوای سازێکی ژێتار ئاسن، دەستیان کرد بە هەڵپەڕین و سـەما کردن. دەستیان لەنێو دەسـتی یەکتر نا و نیـو بازنەیەکیان پێک هێنـا و بەیەکەوە دەسـتیان کرد بە گۆرانی گوتن و گەڕ گێران و دەجووڵان: دوو هەنگاویان بۆ پێشەوە هەڵ دەگرت و پاشان بازیان دەدا. بەڕاسـتی ناتوانـم چۆنیەتیی هەڵپەڕکێکەیان بنووسمەوە، پێویستە مرۆڤ بۆخۆی ببینێـت، پێنووس و کاغەز ناتوانن بازدان و لەنجە و لار و جووڵە جۆراوجۆرەکانی ئەو مرۆڤانە وێنا بکە. بەتایبەت لە هەڵپەڕکێ و سـەمای ڕۆژهەڵاتییەکانـدا جووڵـە و هەنگاوگەلێک باوە کە بە پەیڤی ئەورووپایی بەیان ناکرێن».

«ناسـیاوەکە» بەتایبـەت بـە یاریـی «چەهاردا»[۶]ی [کوردەکان] سەرسـام بووە. کوردێک لە گۆڕەپانەکەدا، قیت ڕاوەسـتاوە، ئینجا لـە دوورەوە بەهەڵاتـن ٥٠ هاوڕێی بەسـەریدا بازیـان دەدا. دەبێـت ئەوەمان

لەبەر چاو بێت کە باڵای کوردەکان گەلێک بەرز بووە و ئەو کەسەش ڕاست و ڕێک ڕاوەستاوە. «من نەمدیت تەنانەت یەک کەسیش لەو ٥٠ کەسە بە نارێکی باز بدات. لەو یارییەدایە گشت لێهاتوویی و چالاکیی کورد و تەکنیکەکانی دەر دەکەوێت».

«لە هاویندا [کوردەکان] بەردەوام ژیانیان لە دەرەوە بەسەر دەبرد، یان لەسەر شەقامی دەرەوەی خانووەکە دادەنیشتن، یان لە پەنجەرەی ژوورەکانیانەوە قاچیان بۆ دەرەوە شۆڕ دەکردەوە. هەندێک جاریش لە ڕۆژە گەرمەکاندا، دوو یان سێ کەسیان بەبێ جووڵە لەسەر زەوی نزیک چەپەرەکان بۆ ماوەی چەند کاتژمێرێک بەچاوی داخراوەوە ڕووبەڕووی خۆر دادەنیشتن و تەنێ زەردەخەنەی سەر ڕوخسارە سووتاوەکانیان، هەڵسوکەوتی دڵگیری موسڵمانێکی دەردەخست».

«زۆر جار دیلەکان بەکەڵک وەرگرتن لە ئازادییەکی تەواو کە هەیانبوو، دەچوونە نێو کێڵگەکەی دەرەوە و بە نێو چۆڵەوانییەکاندا تا درەنگانی ئێوارە دەسووڕانەوە، یان لە کەناری ڕووبارەکە دادەنیشتن و پێیان لە ئاودا نوقم دەکرد و سەبارەت بە خۆیان و نیشتمانە دوورەکەیان گفتوگۆیەکی خۆمانەی درێژخایەنیان دەگەڵ یەکتر دەکرد. هەندێک جار دەچوونە مەلەوانی لە دەریاچەیەکی دەوروبەر و هەر جارێکیش بە چەپکە گوڵەوە لەم پیاسانە دەگەڕانەوە». سەرنجڕاکێش ئەوە بووە کە هەرگیز ئەم چەپکە گوڵانە فرە ڕەنگ نەبوون، هەر کام لە کوردەکان تەنیا یەک جۆر گوڵیان کۆ کردووەتەوە و لە سەر داریکیان بەستووە و زۆر بەپارێزەوە هێناویانەتەوە ماڵەوە. «ئەم هەڵسوکەوتەی کوردەکان دەگەڵ گوڵ هەیانە، لەنێو گەلانی باکووریدا زۆر دەگمەن دەبینرێت». کوردەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە گوڵەباخ پیرۆزە. «باوەڕیان بەوە بوو کە پێش محەممەد گوڵەباخ هیچ بۆنێکی نەبووە. ڕۆژێک محەممەد لە باخەکەیدا دانیشتووە و بەوپەڕی بیرکردنەوە بەسەر بنچکێک گوڵەباخدا سەری شۆڕ کردووەتەوە، ئینجا ڕەنگدانەوەی خەمێکی قووڵ سەبارەت بە بێهوودەیی ئەم دونیایە دایگرتووە و دەستی کردووە بە گریان، دڵۆپی فرمێسکەکانی بەسەر گوڵەکاندا ڕژاوە. هەر لەو کاتەوە گوڵەباخەکان بۆندار بوون».

کوردەکان زۆر خوداپەرست و میهرەبان و خاکەڕا بوون. پێش خۆرهەڵات و پاش دەستنوێژ، دەستیان کردووە بە لە خودا پاڕانەوە. لە کاتی نوێژکردندا بەتەواوەتی نوقمی نزاکردن دەبوون. هیچ بارودۆخێکیش ڕێگری لە جێبەجێکردنی ئەرکە ئاینییەکەیان نەکردووە.

کوردەکان زۆر کەم خەوتوون و زۆر خەوتنیان بە گوناھ زانیوە و پێیان وا بووە کە خەو، مرۆڤ لە خزمەتکردن بە پەروەردگار و چاکە دوور دەکاتەوە. کوردەکان کەمخۆر بوون، لەو ٩ کۆپێکەی[٧] ڕۆژانە بۆ پێداویستییەکانیان پێیان دراوە، یەک لەسەر سێیان بۆ کڕینی تووتن خەرج کردووە و بەوەی تر، پەرداخێک شیر و نانێکی سپییان پێ کڕیوە و بەمەش تەواوی ڕۆژ تێر بوون. هاوکات گەلێک بەخشندە بوون و هەرگیز دڵی هەژارانیان نەشکاندووە. کاتێک نان یان کوللێرەیان پێ بووە ئەگەر هەژارێک داوای لێ بکردنایە، کوردە، پێخۆرەکەی خۆی بەش بەش نەدەکرد، بەڵکوو هەمووی بە هەژارەکە بەخشیوە. لە کاتی جەژنەکاندا، کوردەکان خوانی گشتییان پان کردووەتەوە و هەژارانیان لە سەرووی خۆیان داناوە. چەندین جار ڕووی داوە کوردێک کە لە بازاڕ سێوی بۆ خۆی کڕیوە، لە ڕێگای ماڵەوە هەمووی بە هەژاران بەخشیوە.

ناسراوەکەمان دەیگێڕاوە کە «ڕۆژێک بەیەکەوە دەگەڵ کوردێک لە ماڵی ئێمە

https://www.gettyimages.de/fotos/roslawl

دانیشتبووین، گەدایەک لێمان وە ژوور کەوت و داوای یارمەتیی لە من کرد، منیش گوتم، برۆ ئاشپەزخانە، خواردنت پێ دەدەن. کوردە بە سەرسووڕمانەوە سەیری کردم و گوتی، پارەت پێ نییە؟ منیش گوتم وردەم پێ نییە. کوردە بەپەلە چەند وردەیەکی لە گیرفانی دەرهێنا و بەدزی، نەکات گەداکە بیبینێت، دای بە من و گوتی، بیدەیە! دواتر کوردە بۆمی ڕوون کردەوە، ئەگەر کەسێک داوایەکی لێ کردی دەبێت خۆت یارمەتیی بدەیت، نەکات ڕەوانەی کەسێکی دیکەی بکەیت، لاوانەیە ئەویش بێ دڵیی بکات».

گەلێک جار بینیویانە کە لە سەر شەقامەکان کوردێک تووشی ژنان بووە کە خەریکی ئاوکێشان بوون و کوردە سەتڵی ئاوەکەی لێ وەرگرتوون و بۆی بردوونەتەوە ماڵەوە و نەتەنیا چاوەڕوانی پێزانین نەبووە، بەڵکوو بە پێویستیشی نەزانیوە سوپاسگوزاریی بکەن.

لە هاویندا کە کار لە سەر زەوی دەستی پێ کردووە، کوردەکان چوون بۆ دروێنە، خەڵکی ناوچەکە دەبینن لەچاو کرێکارەکانی خۆیان، گەلێک خێراتر و ڕێکوپێکتر کار دەکەن (یەک کەس لەجیاتی سێ کەسی ئەوان)، بۆیە دوو هێندەی کرێکارەکانی خۆیان پارەیان پێ داون».

«پاش ماوەیەک هەر کام لە کوردەکان بە کەوایەکی کورت و سووری گوڵینگەداری چنراو لە داوی زێو و زێڕین دەرکەوتن، هەروەها خۆیان کڵاوێکی ئەرخەوانییان ساز کردبوو کە گوڵینگەیەکی ئاوریشمی شینی درێژی پێوە ئاوێزان بوو. بەگشتی تاکوو کۆتاییی هاوین، جلوبەرگەکانیان لە هەموو باریکەوە باشتر بووبوو. بەو پارەیەی لە کارکردن پەیدایان کردبوو، خۆیان کوتاڵ و کەرەستەکانی دیکەیان کڕیبوو و هەر خۆیان بڕیبوویان و دروووبوویان». دەبێت ئەوەش بڵێین کە گشت ئەو کارەیان زۆر شارەزایانە و بە زەوقەوە کردووە. بە درێژاییی ساڵێک، ئەوەندەی «ناسراوەکەمان» ئاگاداری کاروباریان بووە «کوردەکان بەئاشتی و بەدۆستایەتییەکی لەرادەبەدەر لە نێوان خۆیاندا هەڵسوکەوتیان دەکرد. ناکۆکییە بچووکەکانی نێوانیان، لە ڕۆژێک زیاتری نەدەخایاند». ئەوان گوتوویانە ناتوانن لە ڕۆژێک زیاتر تووڕە ببن، ئەوە گوناهە و «چاوت دەتەقێت». «کوردەکان خاوەن ڕەوشتێکی بەرزی پیاوساڵارانەن. باشترین پێوەری سەلماندنی ئەم ڕاستییەش، بریتییە لە پێزانین و بەرزنرخاندنی کۆمەڵگەی

شــاری ڕۆسلاڤــڵ لــە کاتــی ئاگرکەوتنە کارەساتبارەکەی شــارەکە لە ساڵی ١٨٥٥ کە لە ماوەی ســێ کاتژمێردا، نیوەی شاری شەوتاند.

گەرمای نائاســایی پێش ئاگرکەوتنەکە و زریانە کتوبڕەکەی کاتــی ئاگرکەوتنەکە، ئەوەنــدە خێرا بووە کە هیچ هێزێکی مرۆیی توانای پێشــگرتنی نەبووە و لە ماوەی چەند خولەکێکدا هەرچی لە ڕێڕەوی ئاگرەدا هەبووە، بووەتە خۆڵەمێش و نابوود بووە. لەم سات و وەختە ترســناکەدا، کوردەکان چاونەترسانە، لێزانانە و خۆنەویســتانە کارستانیان پێشان داوە و بەوپــەڕی خێراییەوە وە ســەربانی خانــووەکان کەوتوون و بــە پەتووی تەڕ و هەرچی لەبەر دەســتیان بووە، ئاگرەکەیان کوژاندووەتەوە و بەم شێوەیە لە ڕزگارکردنی گەلێک لە خانووبەرەکانی شــاردا بەشــدار بوون. کاتێک ئاگر گەیشــتووەتە قووبەکانی کڵێســای شــار، کوردەکان بۆ ڕێزگرتن لە پیرۆزییەکانی کڵێســا، پێڵاو و جامانەکانیان فــڕێ داوە و زۆر بەڕێــزەوە چوونەتــە نێو کڵێســا و ئایکۆن و وێنەکانی نێو کڵێسایان بــۆ شــوێنی ســەلامەت گواســتووەتەوە. پەرۆشی و نەترسیی کوردەکان، کاریگەریی قووڵی لەسەر گشــت هاووڵاتییان دانابوو و هەموویان دڵســۆزانەترین پێزانین و ڕێزیان بۆ ڕەوشت بەرزیی ئەو مرۆڤانە و بۆ خزمەتی خۆنەویســتانەیان دەربڕیبوو، تەنانەت ئەگەر دوژمنیش بووبن.

لێــرەدا وتــاری «ســەبارەت بــە دیلە کوردەکانی شــاری ڕۆسلاڤــڵ»، کۆتایی پێ هاتووە.

پاش بڵاوبوونــەوەی وتارەکەی «ک. ئۆ. میکێشــین»، ئەکادیمیای زانستیی یەکێک لە باشــترین ڕۆژهەڵاتناســانی ڕووسیا، واتە «پیۆتێر لێــرخ» (١٨٢٨-١٨٨٤)، بەربژێری دکتۆرای زانستیی زانکۆی سانت پیتربورگی بــۆ کۆڵینەوە لە زمانی کــوردی و مێژووی هۆزەکانی کورد ڕەوانەی شــاری «ڕۆسلاڤڵ» دەکات.

لێــرخ لە ٧ی مارســی ســاڵی ١٨٥٦ گەیشــتووتە شــارەکەمان و هــەر هەمان ڕۆژ بە هاوکاریی شــارەوانی، پەیوەندیی بە کوردەکانەوە کردووە و ڕاپەڕاندنی ئەرکەکەی دەســتی پێ کردووە. نیشتمانی ئەم کوردانە پانتاییــی ســەرووی دیجلــە و فــورات لە «ڕۆژاوای کوردســتان بووە کە بریتی بووە لە ناوچەکانی «مێردین»، «جەزیرە»، «دێرســم»، «مووش»، «دیاربەکر» ، «ئورفا»، «بیرەجیک»، «خارپــووت»، «بەگەســنە»، «مەلاتیــە»، «ماردین»، «عەرەبگیر» و «ئەرزەڕۆم».

لێرخ دەگەڵ فێربوونــی زمانی کوردی، کەڵکــی لەو هەلەش وەرگرتبــوو کە بۆیان ڕەخســاندبوو تاکــوو کۆمەڵێــک بابەتــی ئێتنۆگرافیایی ئەو گەلە کۆ بکاتەوە.

بەگوێــرەی تێبینییەکانــی بێت، لێرخ سەرســام بــووە لــە جیاوازیی جەســتە و ڕوخســاری زۆربەی کــوردە ڕاگیراوەکانی «ڕۆسلاڤــڵ» دەگەڵ دیلەکانــی دیکە. قژی زۆربەی کوردەکان ڕەشی وردە لوول بووە و شــانی هەندێکیان بە پرچێکی پڕ و لوولیان داپۆشرابوو. بیچمی دەموچاویان هێلکەیی و چاوەی زۆربەیان ڕەش یان کاڵ و درەوشاوە بــووە و بەروونــی مۆرکــی هــۆزە هیند و ئەورووپاییەکانی پێوە دیار بووە. کوردەکان زۆر بایەخیــان بە ڕواڵەتــی خۆیان داوە. بۆ نموونە حوسێن خوشکەزای سەرۆکهۆزێکی کورد، هەمیشە لە ڕۆژە گەرمەکاندا بە جلێکی ســپییەوە پیاســەی کردووە و بەردەوامیش لــە ڕووباردا شووشــتوویەتی. حوســێن لە ژێر چاکەتێکی ســپیی تا ڕادەیەک تەنگدا، کەوایەکی ڕەشــی جوانی دەبــەر کردووە و پشــتێنێکی چنراو لە داوی زیو و ئاوریشمی بەســتووە و لە ڕۆژانی سارددا بە پاڵتۆ ناقۆڵا سەربازییەکەی، خۆی داپۆشــیوە. تەنانەت پاڵتۆکەشی بە شێوازێکی ڕێکوپێک و تایبەت

پێشینک

لەبەر کردووە.

لێرخ لە «ڕۆسلاڤڵ» تووشی هیچ کوردێک نەبووە نووسین بزانێت، تەنیا چەند کەسێکیان تا ڕادەیەک خوێندنەوەیان زانیوە. بەڵام ئەم کەماسییە لێرخی لە توێژینەوەکانی سەبارەت بە کورد دڵسارد نەکردبووەوە.

لە ماوەی ١١ مانگ هاموشۆی دەگەڵ کوردەکاندا، لێرخ بۆی سەلماوە کە «ئەو تایبەتمەندییە باشانەی گەشتیارە ئەورووپاییەکان سەبارەت بە هۆزە کوردەکان باسیان کردووە» زێدەڕۆیی نەبوون. لێرخ لەو ماوەیەدا بە چاوی خۆی بینیویەتی کە کوردەکان «دڵپاکن، سوپاسگوزارن بۆ ئەو چاکەیەی بۆیان دەکرێت، خاکەڕان، ڕاستگۆ و ڕوو ڕاستن؛ قسە خۆش و شادن و جۆرێک تێڕوانینی ڕاستەقینەیان هەیە بۆ هەموو شتەکانی دەوروبەریان».

لێرخ بەدەگمەن بینیویتی کوردێک بەتەنیا و بە بێ هاوڕێیەکی پیاسە بکات. لەو ژوورانەی بۆ ٨ تا ١٢ دیلی (کورد و تورک) تەرخان کرابوون، شادی و پێکەوەژیانی ئاشتیانە باڵا دەست بووە. دیلەکان زۆر جار سەردانی یەکتریان کردووە و کاتێک چەند کەسێکیان کۆ دەبوونەوە و گۆرانیبێژێکیان لەنێودا با، ئیتر کۆبوونەوەکەیان بە گۆرانیی نیشتمانی پڕ بووە لە شادی و خۆشی؛ وشەکانیش هەمیشەش لێوالێو بوون لە سۆزی ئاگرینی شانازی بە خاک و زێد و جوانیی دۆڵ و شاخ و تاڤگە و چەم و گوڵ و چەک و ئەسپ و ئازایەتی و پاڵەوانێتی.

ڕۆژێک لێرخ بەڕێکەوت دیمەنێکی تەواو جیاواز دەبینێت. دوو لە ناسیاوە کوردەکان بە شمشێر و سپەر « لەناکاو دەرکەوتنە گۆڕەپانەکە» و دەستیان کرد بە هەڵپەڕکێ. دیارە کوردەکان بۆ وەدەستهێنانی ئەو دوو کەرەستەیە ئەویش لە «ڕۆسلاڤڵ»، زۆر شتیان لە پێناویدا بەخشیبوو: شەترەنجێکیان بە سەبیلەیەک[٨] و پێڵاویان بە سپەر گۆڕیبووەوە. لێرخ لە بەرانبەر «لێزانی و جووڵە جۆراوجۆرە هاوکات و خێراکانی» ئەم دوو کوردە گەلێک سەرسام بووە.

لێرخ کاتێک توانیویتی بە ڕەوانی دەگەڵ کوردەکان بە کورمانجی بدوێت، لە گفتوگۆکاندا تەنیا لە زێد و بژێوی گەلەکەیانی نەپرسیوە، بەڵکوو باسی چەمکە ئاکارەکانیشی دەگەڵیاندا کرووە. لە ڕاوێژی کوردەکان لەم بارەیەوە، «تاقە پەیڤێکی نالەبار و یان بە دەنگی بەرزی» لێیان نەبیستووە. بەم نموونەی ژێرەوە بۆ لێرخ سەلماوە کە ئەوە هەستێکی زگماکی و ڕاستەقینەی کوردەکانە: دوو عەرەب لە دیلەکانی «ڕۆسلاڤڵ» چەند جار دزییەکی بچووکیان کردبوو. کوردەکان عەرەبێکیان لە کاتی دزینی چەند دار و پەردوویەکی نەخۆشخانەی شار گرتبوو و بەتاوانی «دەستدرێژی بۆ سەر ماڵ و سامانی ئەو دامەزراوە خێرخوازییە»، هەموو ڕق و تووڕەییان بەسەر شان و شەپیلک و ڕدێنی عەرەبەکەدا بەتاڵ کردبوو».

دیلەکانی کورد حەزیان لە ڕێسا کۆمەڵایەتییەکانی ئەورووپا بووە، بەتایبەتی «محەممەد»ی تەمەن ٢٥ ساڵ کە کوڕی دووەمی سەرۆکهۆزێکی پێشووی نزیک شاری «Cöərek»[٩] بووە و لە سوپای عوسمانی خزمەتی کردبوو «حەزی دەکرد زمانی ڕووسی فێر ببێت» و زۆر پرسیاری لە ژیانی کۆمەڵایەتی و خێزانی و باوەڕی ئایینیی ئێمە کردووە.

لێرخ پاش گەڕانەوەی بۆ سانت پیترزبورگ، ئاکامی توێژینەوەکانی خۆی لە سێ بەرگدا بە ناوی «کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان» تەواو دەکات[١٠] و خەریکی ڕێکوپێککردنی ڕێزمانی کوردی دەبێت. لە فەرهەنگی بایۆگرافیای ڕووسیدا، بەم شێوەیە باسی «پ.ئی. لێرخ» کراوە:

«لەم بوارەدا زانیاریی بەرفراوان، ورد و سەرنجڕاکێشی تۆمار کردووە کە لەو سەردەمدا نە لە ڕووسیا و نە لە دەرەوەی وڵات، هیچ کەس هاوتای نەبووە».

چارەنووسی دیلەکانی «ڕۆسلاڤڵ» جیاواز بووە؛ زۆربەیان بۆ باشووری وڵات ڕاگوازراون و دەگەڵ دیلەکانی ئێمە ئاڵوگۆڕیان پێ کراوە، ژمارەیەکی کەمیش هاتوونەتە سەر ئایینی کریستیان و لە ڕووسیا ماونەتەوە.

لە جەنیوەریی ساڵی ١٨٥٦دا مێژوونووس «ئا.ف. گاوریلێنکۆ» لە کتێبی «ڕۆسلاڤڵ لە مێژووی شەڕی کریمەدا ١٨٥٣-١٨٥٦»، باسی دوو دیلی تورک، «مەحموود جومعە» و «ئیسماعیل حوسێن» دەکات کە ڕەگەزنامەی ڕووسییان وەرگرتووە و بەنهێنی لە کڵێسا «ئاوەمۆر»[١١] کراون و بوونەتە کریستیان. «مەحموود جومعە» لەسەر دەستی کەشیشێک کە دەوری «کریڤ»[١٢]ی بۆ هەر دوو گێڕاوە، بووەتە «نیکۆلای ئەلێکساندرێڤیچ» و «ئیسماعیل حوسێن» بەپێجەوانە، بووەتە «ئەلێکساندر نیکۆلایەڤیچ» و بەهۆی باوەڕهێنانیان بە ئایینی ئۆرتۆدۆکسی سلاڤیانی، هەر کامیان بە بری سێسەد ڕووبڵ لە لایەن خودی ئیمپراتۆری ڕووسیاوە خەڵات کراون.

مێژوونووس «ئا.ڤ. تیخەنۆڤ» لە تێزی دکتۆراکەیدا (لە بەشی «ئاورێک لە دانیشتووانی بیانی ئیمپراتۆریای ڕووسیا لە ساڵانی ١٨٠١- ١٨٦١») دوو نموونەی دیکەی هێناوەتەوە. بەگوێرەی ئەم نووسراوەیە لە خشتەی دیلە تورکەکان کە بریتی بوون لە ١٦١ کەس، یەکێکیان بە ناوی «مەحموود بەلی» داخوازی بۆ وەرگرتنی هاووڵاتینامەی ڕووسیا و مانەوەی لە شاری «ڕۆسلاڤڵ» بەرز کردووەتەوە. هەروەها بەپێی ئاماژەی «تیخەنۆڤ»، کەسی دووەم بریتی بووە لە «ئەحمەد محەمەدۆڤ ئۆغلی» کە وازی لە ئایینی ئیسلام هێناوە و لە ڕێژەی دەستەی دووەمی ئەو دیلانە بووە کە بۆ شاری ئۆدێسا گوازراونەوە. لە مانگی جووڵای ساڵی ١٨٥٦، «ئەحمەد» سوێندی وەفاداری بە ڕووسیای خواردووە و باوەڕی بە ئایینی ئۆرتۆدۆکسی سلاڤیانی هێناوە و لە شاری «ڕۆسلاڤڵ» ماوەتەوە.

بێجگە لەمانە، نووسەری ئەم وتارە لە خشتەی «خێزانەکانی دانیشتووی شاری ڕۆسلاڤڵ بۆ ساڵی ١٨٦٩»دا، دوو ناوی: «ئیڤان ئاکیمۆڤ» و «نیکۆلای ئەلێکساندرۆڤ»ی دۆزیوەتەوە کە ئاماژە بە ناونیشان و پێناسەی پێشوویان نەکراوە. پێویستە ئاماژە بەوەش بکەم کە ڕێژەی مردن لەنێو دیلە تورکەکان، لە ماوەی مانەوەیان لە شاری «راسلاڤل»، ٦ کەس بووە. ئەم غەریبانە لە «گۆڕستانی تورچانەکان»[١٣] نێژراون کە ئێستا خانووی لێ ساز کراوە.

لە بەڵگەنامە ئەرشیڤکراوەکانی شاری «ڕۆسلاڤڵ»دا، تەنیا دوو یادەوەری لە چارەنووسی سەربازانی عوسمانی کە ڕاکێشی شەڕ کرابوون و لە شاری ئێمەدا وەک دیل ڕاگیرابوون، ماونەتەوە؛ ئەوانیش بریتین لە «شەقامی تورک» و «کۆڵانی تورک» کە ئێستا هیچکام لەم ناوانە لەسەر شەقام و کۆڵانەکە نەماون. ڕەنگە «شەقامی تورک» بەشێک بووبێت لە شەقامی «لۆبیرێڤسکایای خواروو» کە ئێستا بە ناوی «پ. لوکسەمبورگ» کراوە و ناوی «کۆڵانی تورک»یش کە کاتی خۆی لە لای ڕاستی شەقامی «ئوریتسکایا» بە کەنار ڕووباری «ستانۆڤکا» تاکوو شەقامی «لۆبیرێڤسکایای خواروو» درێژ کراوەتەوە، لە ساڵی ١٩٢١دا، کراوەتە «کۆڵانی ستانۆڤکا». ئێستاش بووەتە «کۆڵانی ژمارە ٢ی پ. لوکسەمبورگ».

پاشکۆی وەرگێڕ[١٤]

سەبارەت بە پیۆتێر ئیڤانۆڤیچ لێرخ (١٨٢٨-١٨٨٤)

«پیۆتێر ئیڤانۆڤیچ لێرخ» لە ساڵی ١٨٢٨ لە شارۆچکەیەکی نزیک لە شاری هامبوورگی ئەڵمانیا، لەدایک بووە. خوێندنی باڵای لە ساڵی ١٨٥١ لە زانکۆی پیترزبورگ تەواو کردووە و پلەی بەرزێریی بۆ دکتۆرا لە وێژەی ڕۆژهەڵاتی وەرگرتووە. لە سەرەتای پەنجاکاندا، خەریکی بەدواداچوون بۆ پرسی کورد دەبێت کە لە ژێر کاریگەریی شەڕی ڕووسیا و تورک لە ساڵانی ١٨٥٠-١٨٥٣دا لە ڕووسیا گرنگیی پێ درابوو و سەرنج دەخاتە سەر زمانی کورد و مێژووەکەی و سێ ساڵ کاتی ئازادی خۆی بۆ کۆکردنەوەی بابەتی هەمەلایەنە و پەیوەست بەم بوارە تەرخان کردووە. بەشێکی ئەم توێژینەوەیە بە بڕیاری ئەکادیمیا وەک بەرگی یەکەم بە ناوی «کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان» لە ساڵی ١٨٥٦دا بڵاو بووەتەوە. هەر لەم ساڵەدا بە ڕاسپاردەی سەرۆکی ئەکادیمیا، «پیۆتێر لێرخ» سەردانی شاری «ڕۆسلاڤل» دەکات تاکوو لە نزیکەوە بە هاموشۆ دەگەڵ ژمارەیەک کورد کە لەوێندەرێ ڕاگیرابوون و لە شەڕی ڕووسیا و عوسمانیدا لە ناوچەی کافکاز بەدیلی گیرابوون، توێژینەوە لەسەر زمانی کوردی بکات. لە ئاکامدا، «لێرخ» کۆمەڵێک بابەت سەبارەت بە زمانی کوردی کۆ دەکاتەوە و دوو بەرگی دواتری توێژینەوەکانی تەنیا بۆ زمانی کوردی تەرخان دەکات و ئەکادیمیا لە ساڵی ١٨٥٧و ١٨٥٨، هەر بە ناوی «کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان» چاپ و بڵاوی دەکاتەوە. «لێرخ» هاوکات هەر سێ بەرگەکە (٤٥٠ لاپەڕە)، لە دوو بەرگدا (٣٨٠ لاپەڕە) بە زمانی ئەڵمانی وەردەگێڕێت و ئەکادیمیای ڕووسیا لە ساڵی ١٨٥٨ هەر دووکیانی چاپ و بڵاو کردووەتەوە[١٥].

لە ساڵانی ١٨٥٨-١٨٦٠ لێرخ تێکەڵ بە چالاکیی مەیدانیی ئەکادیمیا بووە و لە گەشتێکی زانستیدا بە سەرپەرشتیی «ن.پ. ئیگناتییەڤ» کە بە مەبەستی کۆڵینەوە لە مێژوو، جوگرافیا و زمانی دانیشتووانی ناوچەکانی «بووخارا»، «خیوە»، «ئۆرێنبوورگ» و کۆکردنەوەی کەلوپەلی شوێنەواری و دەستنووسە ڕۆژهەڵاتییەکان ڕێک خرابوو، بەشدار بووە. لێرخ دیسان لە ساڵانی ١٨٦٧-١٩٦٨دا بۆ لێکۆڵینەوەی شوێنەوارەکانی شارێکی وێران کە لە کۆتاییی ڕێژراوی ڕووباری «سیر دەریا» بۆ نێو گۆلی «خوارەزم» هەڵکەوتبوو، ڕەوانەی ناوچەی ئاسیای نێوەڕاست دەکرێت.

لێرخ لە ساڵانی ١٨٦٩ و ١٨٧٤ لە کۆنگرەی نێونەتەوەییی شوێنەوارناسان لە سویسرا و دانیمارک بەشدار بووە.

بە بۆنەی بەڕێوەبردنی ئەرکە میرییەکانی سەر شانی، هەروەها بەشداریی دڵسۆزانە و لێهاتوویی لە دەستەبەرکردنی ئاکامە گرنگەکانی لە بواری کوردناسی و کۆڵینەوە لە مێژوو، شوێنەوارناسی، جوگرافیا، ئیتنۆگرافیا و زمانی گەلانی ئاسیای نێوەڕاست، (لە ئەنجوومەنی ڕاوێژکاراندا) ئەندامی «فەخری» و دواتر پلەی ڕاوێژکاری میریی پێ دراوە.

لێرخ بەهۆی کاری کتێبداری لە کتێبخانەی کتێبە ڕۆژهەڵاتییەکانی ئەکادیمیا، تەواوی سەرچاوەکانی خوێندبووەوە، بۆیە وەک «شارەزاترین کەس لە زمانە جۆراوجۆرەکانی ڕۆژهەڵاتی» و «کاتالۆگی زیندووی بیبلیۆگرافیای ڕۆژهەڵات» بەناوبانگ بووە.

لێرخ لە ساڵی ١٨٧٦، بەهۆی نەخۆشی خانەنشین و بۆ نوێژداری ڕەوانەی ئەڵمانیا کراوە و هەر لەوێندەرێ لە ساڵی ١٨٨٤ و لە تەمەنی ٥٦ ساڵیدا کۆچی دواییی کردووە».

کارەکانی لێرخ سەبارەت بە کورد

بێجگە لە سێ بەرگە ڕووسییەکەی «کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە

باکوورییە هاوڕەچەڵەکەکانیان» و دوو بەرگە ئەڵمانییەکەی «کۆڵینەوە لە کوردانی ئێرانی و کلدانییە هاوڕەچەڵەکەکانیان»، «پیۆتێر لێرخ» ئەم بەرهەمانەشی نووسیون:

لێرخ لە دوو وتاردا باسی لە چەند دەقی ویژەی کوردی کردووە کە بریتین لە: پێداچوونەوە بە بۆچوونی «ئا. ژابا» سەبارەت بە ویژەی کورد و هۆزەکانی کورد»؛ پێداچوونەوە بە پوختەی «ئا. ژابا» سەبارەت بە هەڵبەستە کوردییەکەی ئەحمەدی خانی»؛ پێداچوونەوە بە فەرهەنگەکانی کوردی-فەرانسەیی و فەرانسەیی- کوردی (کە لەنێو دۆسیەی دەستنووسە کوردییەکانی «ژابا»دا پارێزراون).

دوایین بەرهەمی لێرخ سەبارەت بە زمانی کوردی (دەستنووسێکی ٤٢ لاپەڕەیی مەزنە و چاپ نەکراوە)، ئاستێکی بەرزی زانستیی هەیە. مەبەست کۆڵینەوەیەکی ناتەواوی «لێرخ»ـە سەبارەت بە ڕێزمانی کوردی کە ڕەشنووسەکەی (بە زمانی ئەڵمانی) لە کتێبخانەی پەیمانگای ڕۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمیای زانستی و کتێبخانەی ڕۆژهەڵاتیی زانکۆی لێنینگراد پارێزراوە. لێرخ گەرەکی بووە ئەو بەرهەمەی بۆ توێژینەوەیەکی مەزن سەبارەت بە ڕێزمان و «فۆنۆتیک»ی زمانی کوردەکان تەرخان بکات، بەڵام مەرگ مەودای پێ نەداوە.

پیۆتێر لێرخ کتێبێکی دیکەیشی هەبووە بە ناوی «گەشتێکی شوێنەوارناسی بۆ ناوچەی تورکستان لە ساڵی ١٨٦٧». س. پیتربورگ. ١٨٧٠».

ژێدەرەکان

*. ئەم وتارە لە ٢٠٢١/٠٤/٢٣ لە ڕۆژنامەی «ڕۆسلاڤسکایا پراڤدا» بڵاو بووەتەوە و وەرگێڕ کورتی کردووەتەوە.- وەرگێڕ.

١. مەبەست پاشایەتیی «ساردێنیا» یان «پاشایەتی پیۆمۆنت و ساردێنیا»یە (١٧٢٠-١٨٦١) کە دواتر وڵاتی ئیتاڵیا پێک دێنن.- وەرگێڕ.

٢. ناوی کۆنی «کومایری» و دواتر « گیومری» بووە (لە وانەیە «قومری» ڕاست بێت) ساڵی ١٨٣٧ «نیکۆلای دووەم» تزاری ڕووس سەردانی وێندەرێ دەکات و وەک ڕێزلێنان لە هاوسەرەکەی «ئەلێکساندرا»، ناوی « ئەلێکساندرۆپۆل»ی لێ دەنێت. لە ساڵی ١٩٢٤ لە سەردەمی یەکێتیی سۆڤیەت بە ناوی «لێنین» دەکرێت و دەبێتە «لێنینەکان». لە ساڵی ١٩٩٠ پاش تێکچوونی یەکێتیی سۆڤیەت، دیسان دەبێتە «کومایری»، لە ساڵی ١٩٩٢ دواجار ناوی «گیومری» لەسەر دادەنرێتەوە. ئێستا دووەم شاری گەورەی کۆماری ئەرمەنستانە و لە باکووری ڕۆژاوای ئەم وڵاتە هەڵکەوتووە.- وەرگێڕ.

٣. ئێستا گوندێکە لە ڕۆژهەڵاتی شاری قەرس لە باکووری کوردستان نزیکی سنووری ئەرمەنستان، لە ڕۆژاوای «گیومری»ی ئەرمەنستان هەڵکەوتووە. ئەم شەڕە لە ١ی دیسەمبەری ١٨٥٣ ڕووی داوە و بەگشتی شکست و پاشەکشەی هێزەکانی عوسمانی لە ناوچەی کافکازی لێ کەوتووەتەوە.- وەرگێڕ.

٤. ئەم وتارە ساڵی ٢٠٢١ نووسراوە.- وەرگێڕ.

٥. مەبەست گوللەبەندە.- وەرگێڕ.

٦. بە ڕووسی «Чехарда́» کە وەک «چەخاردا/واتە چەهاردا» گۆ دەکرێت، بە ئینگلیزی یاری «Leapfrog».- وەرگێڕ.

٧. ١٠٠ کۆپێک = ١ ڕووبڵ.- وەرگێڕ.

٨. سەبیلەی تەماکۆ لەم ناوچەیە درێژ و سەرێکی قەبەی هەبووە.- وەرگێڕ.

٩. Sêwreg ئێستا شارێکی پارێزگای «ئورفا»یە لە باکووری کوردستان.- وەرگێڕ.

١٠. پیۆتێر یان پیتر لێرخ پاشان هەر سێ کتێبەکەی (چاپکراوی ١٨٥٦، ١٨٥٧، ١٨٥٦) لە دوو بەرگدا دەکاتە زمانی ئەڵمانی (چاپکراوی ١٨٥٧، ١٨٥٨). وەرگێڕی ئەم وتارە سێ بەرگە ڕووسییەکەی لێرخی بە بەراورد و هەڵسەنگاندنی دەگەڵ دوو بەرگە ئەڵمانییەکە، کردووە بە کوردیی نێوەندی و هەندێک زیادکراوی دەقە ئەڵمانییەکەشی وەک پاشکۆ لەم وەرگێڕانەدا گونجاندووە کە لە داهاتوویەکی نزیکدا چاپ و بڵاو دەبنەوە.- وەرگێڕ.

١١. ئاوەمۆر = «غسل تعمید»، Baptism .- وەرگێڕ.

١٢. کریڤ = بە فارسی «پدرخوانده»، بە ئینگلیزی Godfather .- وەرگێڕ.

١٣. بە زمانی ڕووسی، بە دانیشتوانی عوسمانییان گوتووە «تورچان (بۆ نێر) و «تورچانکا» (بۆ مێ)».- وەرگێڕ.

١٤. سەرچاوەی ئەم پاشکۆیە:

Курдоев К.К. Труды П.И. Лерха по курдоведению (к вопросу изучения истории курдов в России). Очерки по истории русского востоковедения. сборник IV, Москва 1959.

(قەناتێ کوردۆ. بابەتی: «کارەکانی پ.ئی. لێرخ لە بواری کوردناسیدا. سەبارەت بە پرسی کۆڵینەوە لە مێژووی کورد لە ڕووسیا»، گۆڤاری پەیمانگەی ڕۆژهەڵاتناسیی ئەکادیمیای زانستی یەکێتیی سۆڤیەت. بەرگی چوارەم، مۆسکۆ ١٩٥٩).

١٥. وەرگێڕ هەرسێک بەرهەمە ڕووسییەکەی لێرخی بە بەراورد و هەڵسەنگاندن دەگەڵ دەقە ئەڵمانییەکە کردووەیەتە کوردی نێوەندی کە چاوەڕوانی چاپ و بڵاوکردنەوەیە.- وەرگێڕ.